

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSH)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Shermuhammad Amonov**Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari
genealogiyasi

4

Sharofiddin Jalilov Xorazm adabiy muhitida Otanazar
Kamoliyning tutgan o'рни

24

ADABIYOTSHUNOSLIK**Zəhra Allahverdiyeva**"Xəmsə" ənənəsində mövzunun həlledici
funksiyasi

37

Atilla SüleymanliFüzuli Hikmət Məktəbinin Yetirmələri:
Erkin Vahidovun Yaradıcılığında Füzuli
Təsiri

51

Gavhar Muftullayeva"Nasoyim ul-muhabbat"da Xoja Muhammad
Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri

62

LINGVISTIKA**Umarjon Qodirov**

Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi

76

Feada Samadbek Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida
dissimilyatsiya hodisasi

90

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Shermuhammad Amonov**

Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi 4

Sharofiddin Jalilov

The role of Otanazar Kamoli in the literary environment of Khorezm 24

LITERATURE**Zəhra Allahverdiyeva**

The resolving function of the theme in the Khamsa Tradition 37

Atilla Süleymanli

Fuzuli's Influence on Erkin Vahidov's Creativity who is a Student of Fuzuli's Knowledge School 51

Gavhar Muftullayeva

The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in "Nasoyim ul-muhabbat" 62

LINGUISTICS**Umarjon Kodirov**

History of studying the Qarluq dialect 76

Feada Samadbek

Dissimilation in the Phonetics of the Uzbek Language of Afghanistan 90

LINGVISTIKA

LINGUISTICS

Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi

Umarjon Qodirov¹

Abstrakt

Turkiy tillar ichida turli lahjalari va shevalarining xilma-xilligi bilan alohida ajralib turuvchi o'zbek tili o'zining boy va murakkab tarixiga ega. Bundan salkam ming yil oldin Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida "Xoqoniya turkchasi" deya nomlagan qarluq lahjasi esa o'zbek tilining uchta asosiy lahjasidan biri bo'lib, u o'zbek adabiy tili uchun tayanch lahja vazifasini o'tagan.

Maqolada XX asrning 20-yillaridan boshlab 80-yillarning o'rtalarigacha ushbu qarluq lahjasi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar haqida so'z yuritiladi. 70–80 yillik vaqt oralig'idagi rus va o'zbek tilshunoslari, dialektologlarining ilmiy ishlariga bugungi kun nuqtayi nazaridan qarab baho beriladi, tahlil qilinadi. Qarluq lahjasining O'zbekiston davlati hududi bo'ylab tarqalish ko'lami – lahja areallari xususida ham ma'lumotlar berib o'tiladi.

Kalit so'zlar: *Qarluq, o'g'uz, qipchoq, lahja, areal, tasnif, turkiy, dialekt, sheva.*

Kirish

O'zbek xalqi o'zining tarixiy shakllanish bosqichlarida juda murakkab etnogenetik jarayonlarni boshidan kechirdi. Bir tarafdin o'ziga qo'shni bo'lgan tojik xalqi bilan ming yillar davomida yonma-yon yashash, arablar istilosi va arab tilining bu o'lkalarda yuz yillar davomida ilm-fan tili sifatida iste'molda bo'lishi, mo'g'ullar istilosi, temuriylar, shayboniylar hukmronligi davrida turkiy tilning yana hokim mavqega ega bo'lishi kabi omillar o'zbek tili lahjalarining, xususan, qarluq lahjasining ham lug'at tarkibi, gap qurilishi, fonetikasi va morfologiyasida o'z izlarini qoldirgan.

Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, milodning VI–VIII asrlarida boshlangan etnogenetik jarayonlar XI asrga kelib qarluq-chigil-uyg'ur til birligining shakllanishiga olib keldi. XII as-

¹ Qodirov Umarjon Akramjon o'g'li – tadqiqotchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: kodirovumarjon@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0001-5768-0789

Iqtibos uchun: Qodirov, U. 2024. "Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi". *Oltin bitiglar* 3: 76 – 89.

rda Movarounnahr hududining juda katta qismini egallagan qoraxoniylar davlatida hokim mavqega ega bo'lgan turkiy tilning asosini ham Mahmud Koshg'ariy "xoqoniya turkchasi..." deb nomlagan qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi tashkil qilar edi.

Hozirgi kunda o'zbek adabiy tilining tayanch lahjasi bo'lgan qarluq lahjasining zamini XI asrda shakllanib bo'lgan edi va o'tgan salkam ming yillik davrda turli o'zgarishlarga uchragan holda bugungi kungacha yetib kelgan. Ushbu lahja o'z tarkibida o'g'uz va qipchoq lahjalariga xos unsurlarni ham olgan. Qarluq lahjasi bir necha guruh shevalarni o'zida jamlagan bo'lib, uning yetakchi qismini Farg'ona-Toshkent guruh shevalari tashkil qiladi va u hozirgi kunda o'zbek adabiy tilining me'yorlarini belgilovchi lahja hisoblanadi.

Asosiy qism

Turkiy tillarning o'g'uz, qipchoq va qarluq lahjalaridan tashkil topgani qadimdan ilmga ma'lum bo'lgan. O'g'uz va qipchoq lahjalari qadimda ham shu nom bilan atalgan. Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida o'g'uz va qipchoq lahjalarini aynan shu nom bilan ataydi. Hozirda biz qarluq lahjasi deb nomlayotgan lahjani esa "xoqoniya turkchasi" deb nomlaydi: "Tillarning yengili o'g'uzcha, eng to'g'risi, yaxshisi yag'ma, tuxsi kabilarning tili va shuningdek, Ila (Ili), Ertish (Irtish), Yamar, Etil (Volga) vodiylaridan uyg'ur shaharlarigacha bo'lgan joylarda yashovchilar tilidir. Bularning ichida eng ochiq va ravon til – xoqoniya o'lkasida yashovchilarning tilidir... Shahar o'rtasida turuvchilar xoqoniya turkchasida so'zlaydilar..." [Koshg'ariy 2017, 25].

Mahmud Koshg'ariy tomonidan "Xoqoniy turkchasi" deb nomlangan til birligi tarixiy-lingvistik nuqtayi nazardan aynan qarluq-chigil-uyg'ur til birligining o'zi ekanligini professor V.V.Reshetov ham ta'kidlab o'tgan [Решетов 1960, 38].

O'zbek tili lahjalarini ilmiy asosda o'rganish ishlari XX asrning 20-yillaridan boshlangan. Rus tilshunosi, professor Ivan Ivanovich Zarubin (1887–1964) o'zbek tili lahjalarini quyidagi to'rt guruhga bo'ladi:

1. Xiva lahjasi.
2. Farg'ona lahjasi.
3. Toshkent lahjasi.
4. Samarqand-Buxoro lahjasi [Зарубин 1925, 14].

I.I.Zarubinning tasnifida o'zbek tilining asosiy lahjalaridan bo'lgan qipchoq lahjasi e'tiborga olinmagan. Shunday bo'lsa-da, uning ishi o'zbek tili lahjalarini tasniflashda dastlabki qadam sifatida ahamiyatlidir.

Akademik Konstantin Konstantinovich Yudaxin (1890-1975) o'zbek tili lahjalarini dastlab tasniflaganda uning tojik tili-ga bo'lgan munosabati hamda singarmonizmni saqlash darajasiga ko'ra quyidagi to'rt guruhga ajratadi:

1. Asl turkiy tovush sistemasi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari.

2. O'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar.

3. Eron tili unlilar sistemasini saqlagan shevalar.

4. O'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinroq K.K.Yudaxin o'zbek tili lahjalari bilan chuqurroq tanishib, o'zining dastlabki tasnifiga o'zgartirishlar kiritadi hamda o'zbek tili lahjalarini quyidagi besh guruhga bo'ladi:

1. Toshkent lahjasi. 2. Farg'ona lahjasi. 3. Qipchoq lahjasi. 4. Xiva (Xiva-o'g'uz) lahjasi. 5. Shimoliy o'zbek shevalari [Юдахин 1929, 115].

Professor Yevgeniy Dmitriyevich Polivanov (1891-1938) o'zbek shevalarini tadqiq qilishda ko'p ishlarni amalga oshirdi. Olim o'zbek tili shevalarini tasniflashda ularda yuz bergan barcha fonetik o'zgarishlarni turkiy bo'lmagan etnik qatlamlar ta'siri bilan izohlagan holda, ikkita katta guruhga: eronlashgan va eronlashmagan guruhlariga ajratadi. Shundan so'ng Y.D.Polivanov o'zbek tili lahjalarini quyidagi uch qismga bo'ladi:

1. Turkiy tillarning "janubiy-sharqiy" yoki "chig'atoy" guruhi.

2. Turkiy tillarning "janubiy-g'arbiy" yoki "o'g'uz" guruhi.

3. Turkiy tillarning shimoliy-g'arbiy yoki "qipchoq" guruhi.

Y.D.Polivanov tasnifida qarluq lahjasi "janubiy-sharqiy" yoki "chig'atoy" lahjasi deb nomlangan.

U chig'atoy o'zbeklarini O'rta Osiyodagi eng qadimgi o'troqlashgan qabilalar sifatida baholaydi. Ular, ya'ni chig'atoy o'zbeklari, Polivanovning fikricha, O'rta Osiyoning eron tilli aholisi bilan bo'lgan iqtisodiy kurashda g'olib chiqib, O'zbekistonning eng muhim shaharlarini qo'lga kiritgan.

Y.D.Polivanov o'zbek tilining bu lahjalarini o'z ichida ham bir necha guruhlariga bo'ladi. Masalan, Chig'atoy lahjasini quyidagi guruhlariga ajratadi:

1. Toshkent va uning atrofidagi qishloq shevalari.

2. Marg'ilon-Qo'qon shevalari.

3. Andijon-Shahrixon shevalari.

4. Uyg'urlashgan Namangan va unga yaqin qishloq shevalari.

5. Shimoliy o'zbek shahar shevalari (Turkiston, Chimkent).

Qipchoq lahjasini esa Polivanov quyidagi guruh shevalardan tashkil topgan, deb ta'kidlaydi:

1. O'rta Xorazm (Gurlan, Bog'ot tumanlari va Shobboz shevalari).
2. Shimoliy Xorazm (Xo'jayli, Qipchoq, Qo'ng'iroq tumanlari shevalari).
3. "O"lovchi tip (Samarqand viloyatidagi qozoq-nayman, Farg'ona-qoraqalpoq shevalari).
4. Qurama shevalari (Ohangaron vodiysidagi qurama shevalar).
5. Shimoliy o'zbek shevalari (Turkistondagi Suzoq va Chalaqo'rg'on qishloq shevalari (Qozog'iston).
6. O'rta o'zbek (qirq shevalari va boshqalar).
7. Janubiy o'zbek shevalari.

Y.D.Polivanov o'zbek tilining uchinchi lahjasi – o'g'uz lahjasini ikki guruh shevalardan tashkil topgan, deb hisoblaydi:

1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azovot, Hazorasp, Yangiariq, Xonqa) guruh shevalari.
2. Shimoliy o'g'uz guruhi (Iqon-Qorabuloq) shevalari.

Professor Y.D.Polivanov o'zbek tili shevalarini tasniflashda ularning eronlashganligi jihatini asosiy o'lchov sifatida oladiki, bu narsa keyinchalik o'zbek tilshunos olimi, professor G'ozi Olimning jiddiy tanqidlariga sabab bo'lgan.

G'ozi Olim professor Polivanovning o'zbek shevalari tasnifi tanqid qilar ekan, jumladan, shunday deydi: "Bir tilning o'zgarish, o'sish faktorini faqat tashqaridan izlash, albatta, to'g'ri emas; hodisalarning (xoh u tabiiy bo'lsin va xoh ijtimoiy bo'lsin) o'suviga va o'zgaruviga asosiy sabab tashqarida emas, balki u hodisaning o'z ichidagi qo'zg'alishidadir..." [Q]azi Alim Junus 1935, 20].

G'ozi Olim tasnifida Qarluq lahjasi "Turk-barlos" lahjasi" deb nomlangan. Uning aytishicha, bu lahja Temur va temuriylar davrida hokim mavqega ega bo'lgan. Bu lahja vakillari O'zgan, Andijon (Jalaquduq va Marhamat tumanlarida), O'smat (Jizzax tumanida), Urgut (Qoratepa, Taxtaqoracha), Kitob (Qashqadaryo), Qoratog' (Tojikiston) atrofida yashovchi Turk-Barlos qabilasining jonli tili bo'lib, Chig'atoy adabiy tiliga asos bo'lgan. G'ozi Olimning aytishicha, melodning VI asrida O'rta Osiyoda tuzilgan kuchli Turk davlatida ham ushbu lahja hokim mavqeda bo'lgan. Kultakin va uyg'ur yozuvidagi obidalarda ham bu lahja elementlari yetakchilik qiladi. Mo'g'ullar istilosidan keyin "Chig'atoy tili" nomini olgan. Milodiy VI asrdan XIV asrgacha bo'lgan davrda asosan ikki lahjani o'z ichiga ol-

gan. Bularning biri ÷(z) lahjasi, ikkinchisi esa “d” lahjasi edi. Kultakin obidasining, uyg‘ur yozuvlarining, Qoraxoniylarning adabiy tili, Qutb Xorazmiy “Xusrav va Shirin” asari tili, Rabg‘uziyning “Qisasi anbiyo” asari tili ÷ (z) lahjasiga mansubdir.

Zamaxshariy tomonidan tuzilib, Otsiz Xorazmshoh o‘g‘liga bag‘ishlangan “Muqaddimatul adab” lug‘atining turkchasi, 1930-yilda Bekjon Rahmonov tomonidan Xorazmda topilgan Sayyid Ota manqabasiga oid bir asar esa “d” lahjasiga oid asarlar sirasiga kiradi.

G‘ozi Olim Ahmad Yassaviyning “Hikmat” asari ham “d” lahjasiga oid, degan ehtimolni aytadi, lekin qat‘iy fikr bildirmaydi. Biroq hozirda mavjud bo‘lgan “Hikmat” nusxalarining tili asl “Hikmat” tili emasligini qat‘iy aytadi. Mo‘g‘ul istilosidan keyin “y”li turk-barlos lahjasi ÷ ← d tillariga tayanib o‘sgan adabiy tilni yengib, temuriylar davrida O‘rta Osiyoda hokim mavqega ega tilga aylanadi.

XVI asr boshida temuriylar inqirozidan so‘ng hokimiyat tepasiga kelgan qipchoq shevasida so‘zlashuvchi o‘zbeklar (shayboniylar) turk-barlos tilini adabiy til sifatida qabul qildilar.

G‘ozi Olim o‘zbek davlatining markazi (Oltin O‘rda nazarda tutiladi) Saroy shahrida bo‘lgan davrlarda ham (XII–XIV asrlar) saroy ahli va zodagonlar bu lahja bilan tanish bo‘lganlarini ta’kidlaydi [Q‘azı Alım Junus 1935, 20]. Uning aytishicha, Oltin O‘rda hududida ÷ (z) lahjasida yozilgan Qutbning “Xusrav va Shirin” asari, “y” lahjasida yozilgan Xorazmiyning “Muhabbatnoma”si va To‘xtamishxon yorlig‘i qipchoq-o‘zbek yozuvchilarining turk-barlos adabiy tilini tatbiq qilishdagi dastlabki tajribalaridan bo‘lgan.

G‘ozi Olim turk-barlos tilining “y”li variantini yangi adabiy til, “d”li variantini esa eski adabiy til deb ataydi. “Miftahul-adl” va Navoiy tilidagi ÷ ← d lanishlar o‘sha eski tilning izlari ekanligini ta’kidlaydi.

Bu lahjada so‘zlashuvchilar Toshkent, Qo‘qon, Namangan, Andijon, Marg‘ilon shaharlari va tumanlarida yashaydilar. Samarqand, Zarafshon, Buxoro va Qashqadaryoda ham bu lahja vakillari mavjud bo‘lsa-da, ozchilikni tashkil qiladi. Qozog‘istonning Turkiston, Chimkent, Sayram shaharlarida, Qirg‘izistonning O‘sh, O‘zgan shaharlarida yashovchi xalq ham shu lahjada so‘zlashadi. Afg‘onistonning Balx, Qunduz shaharlarida ham bu sheva vakillari bor.

G‘ozi Olim turk-barlos lahjasini quyidagi to‘rt asosiy shevaga bo‘ladi:

1. Sayram-Chimkent shevasi.
2. Toshkent-Xos shevasi.
3. Andijon shevasi.

4. Namangan shevasi.

Bu to'rt sheva ichida Chig'atoy adabiy tiliga eng yaqini, unli-undosh tovushlar tizimida eng mukammali, singarmonizmni eng yaxshi saqlagani Sayram-Chimkent shevasi, deb hisoblaydi professor G'ozim Olim. Shuningdek, morfologik jihatdan O'rxun-Yenisey yodgorliklari tiliga va "xoqoniy turkchasi"ga eng yaqin turgani Toshkent-Xos shevasidir.

G'ozim Olim o'zbek tilini quyidagi uch lahjaga bo'ladi:

1. O'zbek-qipchoq lahjasi.
2. Turk-barlos lahjasi.
3. Xiva-Urganch lahjasi.

Bu lahjalar o'z ichida yana shevalarga ajratiladi. O'zbek-qipchoq lahjasi to'rt shevaga (qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, gurlan), turk-barlos lahjasi uch shevaga (Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon-Namangan), Xiva-Urganch lahjasi esa ikki shevaga (Xiva, Qorluq) ajratiladi).

Professor Aleksandr Kuzmich Borovkov (1904–1962) o'zbek shevalari tasnifining ikki xil variantini tavsiya qiladi. U o'z tasnifining birinchi variantiga asos qilib fonetik belgilarning "j"lashish va "y"lashish, "o"lashish va "a"lashish xususiyatlarini olgan hamda o'zbek shevalarini quyidagi guruhlariga bo'lgan holda tasniflagan:

1. "O"lovchi guruh shevalar. Bu guruhga Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro va boshqa markaziy shahar shevalari, ularning atrofidagi tumanlar shevalari kiradi.

2. "a"lovchi guruh shevalar. Bu guruhdagi shevalar uchun singarmonizm qonuni xos bo'lib, ular "y"lashish va "j"lashish xususiyatlariga qarab ikki guruhga ajratiladi. "Y"lovchi guruhga Janubiy Qozog'istondagi (Chimkent, Mankent, Turkiston va boshqa) o'zbek shevalari hamda Janubiy Xorazm shevalari, "j"lovchi guruhga esa Shimoliy Xorazm, Surxondaryo va Samarqand viloyatidagi qishloq shevalari kiritilgan.

A.K.Borovkov tasnifining ikkinchi varianti tarixiy dialektologiya ma'lumotlarini hamda o'zbek sheva va dialektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni hisobga olgan holda tuzilgan bo'lib, u quyidagi to'rt guruhdan iborat:

1. O'rta o'zbek dialekti.
2. Shayboniy yoki "j"lovchilar dialekti.
3. Janubiy Xorazm dialekti.
4. Alohida guruh shevalar [Боровков 1953].

Professor Viktor Vasilyevich Reshetov (1910–1979) o'zbek tili lahjalarini quyidagi uch guruhga bo'ladi:

1. Shimoliy-g'arbiy guruh – o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o'zbek tilining qipchoq shevalari; hududiy yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2. Janubiy-g'arbiy guruh – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu guruhga hududiy yondosh bo'lgan turkman tili ham kiradi.

3. Janubiy-sharqiy guruh – bu guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'plab o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski tili; qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tili kiradi [Решетов 1966, 3–14].

Yuqoridagi olimlarning o'zbek tili lahjalarini tasnif qilganlariga e'tibor bersak, ularda hozirga kelib “qarluq lahjasi” deb tan olingan lahjaning turlicha nomlanganini ko'rishimiz mumkin. Ayrimlarida esa bu lahjaning o'zini bir necha lahjalarga bo'lib yuborilganini kuzatamiz. Masalan, I.I.Zarubin qarluq lahjasini Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro lahjalari deb uchga bo'lganini, K.K.Yudaxin ham Toshkent, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalari nomlari bilan uch guruhga ajratganini bildik. Y.D.Polivanov qarluq lahjasini “chig'atoy” lahjasi” deb atagan. Professor G'ozim Olim esa bu lahjani “turk-barlos” lahjasi deb nomlaydi. A.K.Borovkovning tasnifidagi “O'rta o'zbek dialekti” va “Alohida guruh shevalar” deb nomlangan lahjalar qarluq lahjasini ifodalaydi.

V.V.Reshetov o'z tasnifida o'zigacha tadqiqot olib borgan olimlarning fikrlarini umumlashtirgan va o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan lahjani “qarluq-chigil-uyg'ur” lahjasi deb atagan. V.V.Reshetovning bu nomlashi ilmda termin sifatida qabul qilingan va ba'zan “qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi” deb to'liq holda, ba'zan esa “qarluq lahjasi” deb qisqartirilgan holda ishlatiladi.

Qarluq lahjasi bo'yicha amalga oshirilgan eng e'tiborli tadqiqotlardan yana biri professor V.V.Reshetovning 1960-yilda e'lon qilingan “O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi” nomli maqolasidir [Решетов 1960, 34–46].

V.V.Reshetovning ushbu maqolasi o'zbek tilining shakllanishiga asos bo'lgan uch lahjadan biri, nomlanishi masalasi rus va o'zbek tilshunoslari o'rtasida uzoq yillar davomida bahs-munozaraga sabab bo'lgan qarluq lahjasi bilan bog'liq ko'p masalalarni yechib bergan. Muallif o'zbek tilining boshqa turkiy tillardan ajralib turuvchi jihatlarini qayd qilib o'tar ekan, bu tildagi lahjalarning unsurlarini o'zida aks ettirgan yozma yodgorliklar tiliga (Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asariga) ham e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi.

V.V.Reshetov o'zigacha bo'lgan tadqiqotchilar o'zbek tili-

ning sheva va dialektlarini uchta yirik guruhga: qipchoq, o'g'uz va chig'atoy lahjalariga ajratganini ta'kidlar ekan, uchinchi lahjaning "chig'atoy" atamasi bilan nomlanishiga e'tiroz bildiradi. Uning fikricha, bu lahjaning yetakchi shevalari hali Chig'atoyxon Movaroun-nahrga kelishidan ancha oldinroq hozirgi O'zbekiston hududida tarkib topib bo'lgan edi [Решетов 1960, 36].

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, professor G'ozi Olim o'z tasnifida qarluq lahjasini "turk-barlos dialekti" deb nomlagan edi. V.V.Reshetov bu terminning ishlatilishiga ham qarshi chiqadi. Uning fikricha, mo'g'ul qabilalaridan bo'lgan bu qabila faqat XIII asrdagina Qashqadaryo vodiysida, aniqrog'i, Kesh-Shahrisabz atroflarida o'troqlashib qolgan. Binobarin, o'zbek tilining yirik bir lahjasiga juda kech turkiylashgan bir qabilaning nomini berish ilmiy adolatning buzilishi bo'lar edi.

V.V.Reshetov ta'kidlashicha, VIII asr boshlarida hozirgi O'zbekiston hududida shakllana boshlagan xalq tarkibidagi qarluq-chigil turkiy til komponenti X-XII asrlarda yana-da kuchaya boshlagan. Qoraxoniylar davlati tarkibiga qo'shilgan turkiy qabilalar orasida qarluq, chigil va uyg'urlar asosiy kuchni tashkil qiluvchi qabilalardan bo'lib qolgan. Shuningdek, muallif mazkur til birliklarining ildizlari juda qadim tarixga – O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklariga borib taqalishini ham aytib o'tadi va o'z fikrini o'sha manbalardan olingan misollar bilan asoslaydi.

V.V.Reshetov maqolada o'z fikrlarini nazariy jihatdan chuqur asoslaydi va xulosada hozirgi zamon o'zbek tiliga asos bo'lgan dialektning zamini qoraxoniylar davridayoq shakllangani va turli o'zgarishlarga uchragan holda bizgacha yetib kelganini aytadi. Bu dialekt qarluq-chigil-uyg'ur til birligidan iborat bo'lib, u o'z tarkibida o'g'uz va qipchoq lahjalariga xos unsurlarni ham saqlagan.

V.V.Reshetov ushbu maqolasida salkam qirq yil davomida turli tilshunoslar tomonidan turlicha nomlar bilan nomlanib kelayotgan, lekin asli bitta lahja bo'lgan o'zbek tilining asosiy lahjalaridan birini "qarluq-chigil-uyg'ur" degan ham tarixiy nuqtayi nazardan mos, ham mohiyatni ifodalay olish jihatidan mukammal bir nom bilan nomladi. Uning bu maqolasidan keyin dialektologiya ilmida "qarluq-chigil-uyg'ur" atamasi mustahkam o'rin oldi va hozirgi o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan bir lahjaning nomi sifatida qabul qilindi.

"Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi" degan tushuncha dialektologiya ilmida ancha barqarorlashdi va ko'pincha qisqartirilgan holda "qarluq lahjasi" deb ham ishlatilmoqda.

Qarluq lahjasining alohida shevalari bo'yicha ham o'tgan davr ichida anchagina tadqiqotlar amalga oshirildi.

Umuman olganda, qarluq lahjasi yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlarni quyidagicha turkumlash mumkin:

1. O'zbek tili dialektologiyasi bo'yicha qilingan ishlar ichidagi ushbu lahjaga oid o'rinlar. Bunday tadqiqotlarda o'zbek tilining barcha lahjalari haqida so'z yuritilgan bo'ladi, jumladan, qarluq lahjasi haqida ham. Ushbu turdagi tadqiqotlarga A.N.Samoylovich [Самойлович 1928], Y.D.Polivanov [Поливанов 1933], I.I.Zarubin [Зарубин 1925], G'ozli Olim [Г'azi Olim Junus 1935], K.K.Yudaxin [Юдахин 1939], A.K.Borovkov [Боровков 1953], V.V.Reshetov [Решетов 1959], Sh.Shoabdurahmonov [Шоабдурахмонов ва б. 1962], A.Ishayev [Ишаев 1983], S.Ashirboyev [Ashirboyev 2021]-larning ishlarini kiritish mumkin.

2. Faqat qarluq lahjasining o'ziga oid tadqiqotlar. Bunday ishlar nisbatan kamroq adadni tashkil qiladi. Ushbu turkumga K.K.Yudaxin [Юдахин 1929], V.V.Reshetov [Решетов 1960], Sh.Shoabdurahmonov [Шаабдурахмонов 1983], D.Abdurahmonov [Абдурахмонов 1987]larning tadqiqotlari kiradi.

Qarluq shevasining ayrim shevalari tadqiqi bo'yicha qilingan ishlar Ichida Sobirjon Ibrohimovning "O'zbek tilining Andijon shevasi" monografiyasi alohida ajralib turadi. Andijon shevasi o'zbek tili qarluq lahjasining eng asosiy tarmoqlaridan bo'lib, adabiy tilning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan shevalardandir.

Muallif monografiyaning kirish qismida Andijon shahri-ning bunyod qilinishi, taraqqiy topishi, Farg'ona vodiysining markaziga aylanishi kabi masalalar xususida so'z yuritar ekan, bu sheva etnogenetik jihatdan qadimiy chigil lahjasiga borib yetishi xususida fikr bildiradi. XII asrgacha O'zgand shahri chigillarning poytaxti bo'lib kelgan bo'lsa, keyinchalik markaz Andijonga ko'chgani va turkiy-o'zbek tili rivojlanib, andijon shevasi yuzaga kelgani haqida o'z mulohazasini bayon qiladi. Keyinchalik bu sheva O'rta Osiyo va undan tashqariga – Xurosongacha yetib borgani, Alisher Navoiy va uning zamondoshlari ham o'z asarlarini deyarli shu sheva asosida yozganlarini ta'kidlaydi [Иброҳимов 1967].

Andijon shevasining shakllanishida chigillardan tashqari o'sha davrdagi mavqeyi baland bo'lgan arg'u, tuxsi, yag'mo va qarluq kabi turkiy qabilalarning tillari ham o'z ta'sirini qoldirgan.

S.Ibrohimov Andijon shevasi tarqalgan hududlarni Andijon, O'sh, O'zgand, Asaka, Jalolobod, Qo'qonqishloq, Qorasuv, Qo'rg'ontepa, Poytug' va ularning atroflaridagi qishloqlar deb belgilaydi. Shu

o'rinda u V.V.Reshetovning andijon shevasi tarqalgan hududlarni ko'rsatishda Andijon va Shahrixon shaharlari, deb belgilaganligiga e'tiroz bildiradi hamda shahrixon shevasining andijon shevasidan ko'ra ko'proq marg'ilon-qo'qon shevasiga moyilligini aytib o'tadi.

S.Ibrohim ushbu monografiyada Andijon shevasining fonetik va morfologik jihatlarini tadqiq qiladi. Shevadagi unlilar va undoshlar sistemasini to'liq tavsiflaydi. Shuningdek, andijon shevasidagi bo'g'in tuzilishi, singlarmonizm, tanglay ohangdoshligi, lab ohangdoshligi, diftonglashish masalasi, undoshlarning ikkilanishi, o'rin almashishi (metateza), tovush tushishi yoki qisqarishi kabi hodisalarni batafsil yoritadi.

Risolaning keyingi faslida Andijon shevasining morfologik xususiyatlari keng yoritiladi. Shevada jins, ko'plik, egalik kategoriyalarida qanday o'ziga xosliklar mavjud ekaniga to'xtab o'tiladi. So'z turkumlarida qanday holatlar borligi haqida ham o'z kuzatishlarini bayon qiladi.

S.Ibrohimov ushbu monografiyasida andijon shevasidan yig'ilgan materiallarni juda yuqori transkripsion aniqlikda beradi. Izohlanayotgan so'zlarga mahalliy shevadan juda o'rinli jumlar, gaplarni misol olish bilan birga Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridan va xalq og'zaki ijodi namunalaridan ham fikrga mos misollar oladiki, bu uslub shevalar yuzasidan amalga oshirilgan ishlarning aksariyatida kuzatilmaydi.

S.Ibrohimovning "O'zbek tilining andijon shevasi" nomli monografiyasi o'zbek tili qarluq lahjasining shevalari bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar ichida ilmiy uslubining ravonligi, fikrni sodda va tushunarli uslubda bayon etganligi, ilmiy xulosalarning lo'nda va aniqligi bilan alohida ajralib turadi.

Qarluq lahjasi yuzasidan amalga oshirilgan ishlar ichida Do'stmurod Abdurahmonovning "Qorluqlar va ularning tili" maqolasi ham e'tiborga molik [Абдурахмонов 1987, 30-36].

Maqola muallifi qarluqlar va ularning tili o'zbek xalqi va uning tili tarixida juda katta mavqeda turganini ta'kidlar ekan, ular asosan O'zbekistonda, shuningdek, Qashqar (Xitoy)da, Tojikiston, Qozog'iston, Afg'oniston, Hindistonda ham yashab kelayotganligini aytadi. D.Abdurahmonov qarluqlarning hozirgi O'zbekiston va unga qo'shni davlatlar (Tojikiston, Afg'oniston) hududlariga kelib tarqalishini mutaxassislar ikki davrga bo'lib ko'rsatganini (X asrga qadar, ya'ni qoraxoniylar davrigacha va XII asrdan keyin kelib tarqalgan qarluqlar) ta'kidlaydi. O'zbekiston hududiga eng so'nggi qarluqlar XVI asr boshlarida, shayboniy hukmdorlardan Abdullaxon II hukm-

ronligi davrida kelgan. D.Abdurahmonov o'z maqolasida qarluqlarning Toshkent viloyati hududlariga – Piskent, Parkent shaharlariga, Angren, Chirchiq vodiylariga, Farg'ona vodiysi shahar va qishloqlariga, Xorazmga, Janubiy Qozog'iston tuproqlariga tarqalganini tarixiy manbalarga tayangan holda yozadi.

Qarluqlarning asosiy qismi XIII asr boshlarida o'troq hayot tarziga o'tgan bo'lsa-da, ularning bir qismi O'zbekistonning janubiy viloyatlari cho'llarida ko'chmanchi holda yashaganlar.

D.Abdurahmonov mana shunday ko'chmanchi holda yashab, Qashqadaryoning Koson tumani hududida o'rnashib qolgan va "Koson qarluqlari" deb nom olgan, ming xo'jalikdan iborat bo'lgan (1987-yilgi ma'lumot) Qorluq qishlog'ida o'zi olib borgan dialektologik tadqiqot natijalarini bayon qiladi. Tadqiqotchi ushbu qishloqda 1972, 1983, 1985-yillarda bo'lib, uning shevasini o'rgangan.

D.Abdurahmonov Qorluq qishlog'i shevasining fonetik xususiyatlarini, undagi unlilar sonini, undosh tovushlarga xos xarakterli belgilarni bayon qiladi. So'ng ushbu qishloq shevasining morfologik xususiyatlarini yoritadi. Affikslarning qo'llanishi, fe'l va uning turli formalari ko'rsatkichlarini aytib o'tadi, olmoshlar va ravishlar xususida ham to'xtaladi. Ayrim bog'lovchi va yuklamalarning qo'llanish holatlaridagi o'ziga xoslikni ko'rsatadi. So'ngra bu qishloq shevasining leksikasiga xos so'zlardan ham namunalarni keltirib o'tadi.

Tadqiqotning oxirida D.Abdurahmonov Qorluq qishlog'i shevasi o'zining qadimiy qarluqlarning tiliga xos bo'lgan va qarluq-chigil-uyg'ur til birligidagi qarluqcha xususiyatlarni yaxshi saqlagan, degan mazmundagi xulosasini bayon qiladi. Shuningdek, bu qishloq shevasining hozirgi klassifikatsiyalardagi o'rnini ham ko'rsatib: qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining Samarqand-Buxoro yoki Qarshi dialekti, deb ta'kidlab o'tadi.

Xulosa

Qarluq lahjasi shevalarini o'rganish bo'yicha oxirgi yuz yil ichida anchagina ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Lahjani o'rganish bo'yicha qilingan ishlarni shartli ravishda uchta bocqichga bo'lish mumkin:

1. Dastlabki davr. 1920-yillarning boshlaridan boshlab to 1950-yillarning o'rtalarigacha bo'lgan muddatni o'z ichiga oladi. Bu yillarda qilingan ishlarda o'zbek adabiy tilining shakllanishida turkiy tillarning qaysi lahjalari asos bo'lganligi, uning shakllanishida qanday tashqi va ichki omillar asosiy o'rin tutganligi kabi faktlar har taraflama o'rganilgan.

2. Ikkinchi davr. 1950-yillarning o'rtalaridan boshlab, O'zbekiston mustaqillikka erishguncha bo'lgan davr. Bu o'ttiz yilga yaqin davrni o'z ichiga oladi. Ushbu davrda o'zbek tilshunosligi, xususan, o'zbek dialektologiyasi mustaqil fan sifatida shakllandi.

O'zbek dialektologlarining yetuk bir avlodi shu davrda shakllandi. Xususan, qarluq lahjasi va uning shevalari bo'yicha bir necha yirik tadqiqotlar amalga oshirildi. S.Ibrohimov, A.Aliyev, A.Shermatov, Sh.Shoabdurahmonov, T.Turg'unov, Sh.Nosirovlarning ishlari shular jumlasidandir. Bu tadqiqotlar ichida Sh.Shoabdurahmonovning "Карлукское наречие узбекского языка" monografiyasi alohida ahamiyatga ega.

3. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan bugungi kungacha bo'lgan davr. Bu davrda qilingan ishlarda fikr erkinligi imkoniyati mavjud bo'lgani uchun ilmiy xolislik, tarixiy faktlarni haqqoniy tahlil qilish yetakchilik qiladi. Bu davrda ham qarluq lahjasining alohida shevalari bo'yicha bir necha tadqiqotlar amalga oshirildi. Ushbu ishlarga ham avvalgi yirik dialektolog olimlarning ilmiy qarashlari nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Adabiyotlar

- Ashirboyev, S. 2021. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim.
- Абдурахмонов, Д. 1987. "Қорлуқлар ва уларнинг тили". *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 30-36.
- Боровков, А. К. 1953. "Вопросы классификации узбекских говоров". *Известия АН Уз.* 5.
- Зарубин, И. И. 1925. *Список народностей Туркестанского края*. Ленинград.
- Иброҳимов, С. 1967. *Ўзбек тилининг Андижон шеvasи*. Тошкент: Фан.
- Ишаев, А. 1983. "Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари". *Ўзбек тили ва адабиёти* 6: 120-124.
- Маҳмуд Кошғарий. 2017. *Девону луғотит турк*. Тошкент: Фафур Фулом.
- Поливанов, Е. Д. 1933. *Узбекская диалектология и узбекский литературный язык*. Ташкент.
- Решетов, В. В. 1959. *Узбекский язык*. Часть 1. Ташкент.
- Решетов, В. В. 1960. "Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси". *Ўзбек тили ва адабиёти масалалари* 5: 34-46.
- Решетов, В. В., Шоабдурахмонов, Ш. 1962. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент.
- Решетов, В. В. 1966. "Ўзбек шеваларининг классификацияси". *Ўзбек тили ва адабиёти* 1: 3-14.
- Самойлович, А. Н. 1928. "К истории Среднеазиатского-турецкого языка". Сб. Мир Али-шер. Ленинград.
- Шаабдурахманов, Ш. 1983. *Карлукское наречие узбекского языка*.

Ташкент: Фан.

Юдахин, К. К. 1929. Материалы по звуковому составу чагатайского языка. *Культура и письменности Востока*. Кн. V.

Юдахин, К. К. 1939. «Узбекский язык». *Литературная энциклопедия*. Том XI. Москва.

Ўзғаз Алим Юнус. 1935. *Ozbek lahçalarını tasnıfda bir taçrıba*. Taşkent.

History of studying the Qarluq dialect

Umarjon Kodirov¹

Abstract

Among the Turkic languages, the Uzbek language stands out for the remarkable diversity of its dialects and sub-dialects and possesses a rich and complex historical development. Nearly a thousand years ago, Mahmud al-Kashgari referred to the Karluk dialect as “Khaqani Turkic” in his work *Dīwān Lughāt al-Turk*. This Karluk dialect constitutes one of the three main dialects of the Uzbek language and has served as the foundational dialect for the formation of the Uzbek literary language.

The article discusses studies conducted on the Karluk dialect from the 1920s through the mid-1980s. Scholarly works by Russian and Uzbek linguists and dialectologists produced during the 1970s and 1980s are critically evaluated and analyzed from a contemporary perspective. In addition, the article provides information on the geographical distribution and areal scope of the Karluk dialect across the territory of the Republic of Uzbekistan.

Key words: *Qarluq, Oghuz, Kipchak, areal, classification, Turkic, dialect.*

References

- Ashirboyev, S. 2021. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim.
- Abdurahmonov, D. 1987. “Qorluqlar va ularning tili”. *O'zbek tili va adabiyoti* 3: 30-36.
- Borovkov, A.K. 1953. “Voprosy klassifikatsii uzbekskix govorov”. *Izvestiya AN Uz*. 5.

---

¹ *Kodirov Umarjon* – researcher, Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

E-mail: kodirovumarjon@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0001-5768-0789

For citation: Kodirov, U. 2024. “History of studying the Qarluq dialect”. *Golden scripts* 3: 76 – 89.

- Zarubin, I.I. 1925. *Spisok narodnostey Turkestanskogo kraya*. Leningrad.
- Ibrohimov, S. 1967. *O'zbek tilining Andijon shevasi*. Toshkent: Fan.
- Ishaev, A. 1983. "Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari". *O'zbek tili va adabiyoti* 6: 120-124.
- Mahmud Koshg'ariy. 2017. *Devonu lug'otit turk*. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Polivanov, Ye.D. 1933. *Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazыk*. Tashkent.
- Reshetov, V.V. 1959. *Uzbekskiy yazыk*. Chast 1. Tashkent.
- Reshetov, V.V. 1960. "O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi". *O'zbek tili va adabiyoti masalalari* 5: 34-46.
- Reshetov, V.V., Shoabdurahmonov, Sh. 1962. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent.
- Reshetov, V.V. 1966. "O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi". *O'zbek tili va adabiyoti* 1: 3-14.
- Samoylovich, A.N. 1928. "K istorii Sredneaziatskogo-tureskogo yazika". Cb. *Mir Ali-sheer*. Leningrad.
- Shaabduraxmanov, Sh. 1983. *Karlukskoe narechie uzbekskogo yazika*. Tashkent: Fan.
- Yudaxin, K.K. 1929. Materialы po zvukovomu sostavu chagatayskogo yazika. *Kultura i pismennosti Vostoka*. Kn. V.
- Yudaxin, K.K. 1939. «Uzbekskiy yazыk». *Literaturnaya ensiklopediya*. Tom XI. Moskva.
- Qljazi Alim Junus. 1935. *Ozbek lahçalarını tasnıfda bır taçrıba*. Taşkent.